

ЕФЕКТИВНІСТЬ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

EFFICIENCY OF THE METHODS OF PROTECTION IN CIVIL PROCEEDINGS

Коханська М.Л.,

кандидат юридичних наук,

викладач кафедри юридичних дисциплін

Сумської філії

Харківського національного університету внутрішніх справ

Наразі судова система переживає трансформацію в Україні під впливом двох факторів – технологічного процесу та судової реформи. Метою поточних реформ є забезпечення найбільш ефективних судових процесів. Здебільшого під час оцінки ефективності правосуддя акцент робиться на оцінці самої судової влади, її доступності, оптимальності, розумності її організації, фінансування тощо. Багатомірність цієї проблеми зумовлює необхідність вивчення такого складника, як ефективність методу захисту в цивільному процесі. Питання розуміння й визначення критеріїв встановлення ефективності методів захисту прав є актуальним та досить суперечливим.

Показовими критеріями ефективності правосуддя є його доступність і прогнозованість, однак при цьому не варто забувати про мету цивільного судочинства. Цивільний процес не має бути самоціллю. Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України). Суд, визначаючи у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не передбачений законом чи домовленістю, повинен виходити насамперед із позиції відсутності ефективного детермінованого способу захисту. Якщо закон або договір забезпечує ефективний спосіб захисту, необхідно застосовувати саме цей спосіб.

Ефективність у такому разі – це оціночна концепція, і вже на стадії підготовчого провадження суддя повинен вирішити питання ефективності/неефективності способів захисту прав, визначених законом. Ця необхідність виникає через те, що джерелами формування предмета доказування у справі є вимоги та/або заперечення сторін, а також норми, що підлягають застосуванню. Від вимоги, яку пред'являє позивач, буде залежати судова діяльність у справі загалом та доказуванні зокрема.

Ми вважаємо, що головний фактор, який повинен бути основою для оцінки ефективності способу захисту права, – це мета звернення до суду або мета захисту. У статті визначено, що кількість критеріїв оцінки ефективності методів захисту прав повинна також включати юридичну мету заявленого способу захисту (заявлену вимогу). Відмова в позові не повинна мати місце лише тому, що позов позивача про захист його прав суд вважає неефективним.

Ключові слова: цивільний процес, спосіб захисту, ефективність, критерії оцінки ефективності, правова ціль.

Currently, the judicial system is undergoing transformation in Ukraine under the influence of two factors – the technological process and judicial reform. The aim of the ongoing reforms is to provide the most efficient litigation. For the most part, when assessing the effectiveness of justice, the emphasis is on evaluating the judiciary itself, its accessibility, optimality and reasonableness to its organization, its funding and so on. The multidimensional nature of this problem makes it necessary to study such a component as the effectiveness of the defense method in the civil process. The question of understanding and determining the criteria for establishing the effectiveness of methods of protecting rights is relevant and rather controversial.

The court, determining in its court decision such a method of protection that is not provided for by law or by agreement, should proceed, first of all, from the standpoint of the absence of an effective deterministic method of protection. If a law or contract provides an effective way of protection, the latter should be applied.

Efficiency in this case is an appraisal concept and already at the stage of preparatory proceedings the judge must decide on the issues of effectiveness/inefficiency of ways to protect the rights defined by law. This need arises due to the fact that the sources of the formation of the subject of evidence in the case are the requirements and/or objections of the parties, as well as the norms that are subject to application. Depending on the requirement that the plaintiff makes, the judicial activity in the case as a whole and the evidence in particular will depend.

We believe that the main factor should be the basis for assessing the effectiveness of a method of protecting a right - the purpose of going to court or the purpose of defense. The article determines that the number of criteria for evaluating the effectiveness of methods of protecting rights should also include the legal goal of the claimed method of protection (the claimed requirement). Denials of a claim are considered to be invalid only because the plaintiff's claim for the protection of his rights is ineffective in the court's opinion.

Key words: civil process, method of protection, efficiency, criteria for evaluation of efficiency, legal goal.

Постановка проблеми. Нині в Україні відбувається трансформація судової системи під впливом двох факторів – технологізації судового процесу та судової реформи. Метою здійснюваних перетворень є надання судочинству найбільшої ефективності. При цьому ефективність цивільного судочинства може бути визначена досить широко як система вимог, яка включає в себе доступність правосуддя, справедливий, своєчасний публічний розгляд та вирішення справи незалежним і неупередженим судом, забезпечення балансу між об'єктивним встановленням обставин справи та тривалістю провадження, забезпечення правової визначеності тощо. Так само методологія оцінки європейських судових систем із позиції їх ефективності та якості правосуддя, яка проходила Європейською комісією ефективності правосуддя Ради Європи, включала в себе оцінку таких показників: а) щодо фінансування судових систем (як окремих їх ланок, так і системи захисту прав загалом); б) щодо судового персоналу та адвокатів, способів прийому їх на роботу, строків службових повноважень, навчання, оплати праці та ста-

туса (щоб оцінити постійні намагання держав у напрямі покращення умов роботи судових службовців і таким чином підвищити якість послуг у сфері правосуддя); в) щодо кількості судів та відповідності їх чисельності потребам населення, наявності судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, ефективності впровадження електронних систем управління справами тощо. Вочевидь, під час оцінки ефективності правосуддя здебільшого акцент робиться на оцінці самої судової системи, її доступності, оптимальності та розумності її організації, фінансування тощо.

Звісно, показовими критеріями ефективності правосуддя є його доступність і прогнозованість, однак при цьому не варто забувати про мету цивільного судочинства. Цивільний процес не повинен бути самоціллю. Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави

(ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України). Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що говорити про ефективний захист прав може лише в тому разі, коли рішення на користь особи виконане в розумні строки. З огляду на зазначене ефективність цивільного судочинства варто оцінювати насамперед через ефективність захисту прав, свобод та інтересів. Багатоаспектність цієї проблеми зумовлює необхідність дослідження такого її складника, як ефективність способу захисту в цивільному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо способів захисту прав у порядку цивільного судочинства досліджувалося здебільшого в роботах учених-цивілістів, оскільки сама категорія «спосіб захисту» є матеріально-правовою. З-поміж таких авторів можна назвати Л.О. Кравчику, М.М. Малєїну, Р.А. Майданика, В.Ф. Маслова, О.А. Підпригору, О.О. Підпригору, О.А. Пушкіна, З.В. Ромовську, М.М. Сібілова, І.В. Спасибо-Фатєєву, Р.О. Стефанчука, Є.О. Харитонову, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишку та багатьох інших.

Висвітлення питань щодо ефективності судочинства, як і стосовно ефективності окремих його «елементів», здійснювалося ще в роботах радянських учених, однак із 1990-х рр. воно набуло зовсім іншого звучання й акцентів. Окремі положення, які тією чи іншою мірою стосуються цього дослідження, містяться в роботах правників радянського періоду, зокрема А.А. Добровольського, М.А. Гурвіча, А.Ф. Клеймана, С.В. Курильова та інших, а також у працях таких сучасних іноземних і вітчизняних учених-процесуалістів: С.С. Бичкової, А.Т. Боннера, В.П. Воложаніна, В.В. Комарова, Д.Д. Луспеника, Н.Ю. Сакари, М.К. Треушнікова, А.В. Цихоцького, М.Й. Штефана, В.В. Яркова та інших.

Метою статті є дослідження поняття та критеріїв оцінки ефективності способів захисту прав у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Кожний спосіб захисту має свою мету й умови застосування. Так, метою подання позову про визнання права є усунення невизначеності щодо суб'єктивного цивільного права особи, а також створення сприятливих умов для здійснення нею цього права. Вимогу про визнання права можна заявити у випадках, коли цивільне право певної особи не визнається, оспорується, або в разі відсутності в неї документів, що засвідчують належність їй відповідного права [1].

Способи захисту були одним із проблемних питань у практиці Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Верховного Суду України. Рішення судів скасовувалися з формальних причин у зв'язку з тим, що позивач «обрав неправильний спосіб захисту». Ця проблема певною мірою була вирішена в ч. 2 ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України. Новелою цивільного процесуального закону стало те, що в разі, якщо закон або договір не визначають ефективний спосіб захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону. Зазначене положення кореспондує за змістом із ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України, де визначено, що суд має право захистити цивільне право або інтерес іншим способом, який буде встановлений судом у визначених законом випадках.

У контексті питання можливості обрання інших способів судового захисту варто звернути увагу також на постанови Верховного Суду України № 6-20сц11 від 21 травня 2012 р., № 6-100сц12 від 10 жовтня 2012 р., № 6-32сц13 від 12 червня 2013 р.

Отже, умовами для застосування судом іншого способу судового захисту, з огляду на тлумачення ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України, є такі особливості:

- 1) неефективність існуючого способу захисту прав;
- 2) відповідна вимога щодо встановлення й застосування невизначеного способу захисту має бути вказана в позовній заяві;
- 3) є інший спосіб захисту прав, і цей спосіб є таким, що не суперечить закону.

Відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 175 Цивільного процесуального кодексу України позивач у позовній заяві має зазначити зміст позовних вимог, тобто визначити спосіб (способи) захисту прав та інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону та який позивач просить суд визначити в рішенні.

Отже, суд, визначаючи у своєму судовому рішенні такий спосіб захисту, який не передбачений законом чи договором, має виходити насамперед із позицій відсутності ефективного детермінованого способу захисту. Якщо закон або договір передбачає ефективний спосіб захисту, то має бути застосований саме цей спосіб.

Ефективність у цьому разі є оціночним поняттям, і вже на стадії підготовчого провадження суддя має визначитися з питанням про ефективність/неефективність способів захисту права, які визначені законом. Така необхідність виникає через те, що джерелами формування предмета доказування у справі є вимоги та/або заперечення сторін, а також норми, які підлягають застосуванню. Від вимоги, яка пред'являється позивачем, буде залежати також судова діяльність у справі загалом та доказування зокрема.

У літературі відсутня єдність наукових поглядів на зміст категорії «ефективність» під час здійснення оцінки правових явищ і механізмів. Н.А. Сартаєва, зокрема, зауважує, що в літературі під терміном «ефективність» розуміють результативність, правильність, обґрунтованість або доцільність [2]. О.Л. Комбарова визначила ефективність як фактичну результативність функціонування об'єкта, що зумовлена цілями цього об'єкта та сукупними зовнішніми умовами [3, с. 25].

Економічна теорія розрізняє поняття «ефект» та «ефективність». При цьому ефектом вважається результат або наслідок яких-небудь дій [4, с. 278], корисний результат, виражений у вартісній оцінці [5, с. 230]. Натомість «ефективність» – оцінна категорія, вона завжди пов'язана з відношенням цінності результату до цінності витрат [6, с. 174]. Інакше кажучи, ефект розуміється як статичний показник, який може бути зафіксований загалом незалежно від інших показників. А ефективність є показником обчислюваним. Для її обчислення необхідно мати і показники витрат, і показники ефекту. Їх співвідношення є ефективністю.

У плані досліджуваного питання варто говорити про правову ефективність, зокрема про правову ефективність способу захисту. Правова ефективність не завжди може бути кількісно визначена, скоріше навпаки.

Говорячи про ефективність способів захисту прав, необхідно звернутися до позиції Верховного Суду. Так, Велика Палата Верховного Суду за результатами розгляду справи № 916/3156/17 визначила, що застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Ефективним способом захисту права є такий, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам [7].

Правову кваліфікацію відносин здійснює суд, саме він «знає право» та під час ухвалення рішення має визначити, які правовідносини сторін постають із встановлених обставин і яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин. Учасники справи в цивільному процесі не мають бути обізнані про право об'єктивне. Таким чином, пред'являючи вимогу, позивач не використовує правові

інститути, а лише вказує на те, що він бажає. Саме суд повинен кваліфікувати цю вимогу (предмет позову) з точки зору способу захисту права, який повною мірою відповідає заявленому предмету позову. З такої позиції логічним видається, що суд у порядку досудового розгляду справи уточнює позовні вимоги, здійснюючи при цьому їх попередню правову кваліфікацію [8, с. 168]. І при цьому суд не має визначати ефективний спосіб захисту права замість позивача, тобто виходити за межі позовних вимог у разі, якщо обраний позивачем спосіб захисту права не є ефективним.

Захист цивільних прав – це передбачені законом способи охорони цивільних прав у разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. А умовою відступлення судом від детермінованих способів захисту прав є встановлення неефективності визначених у законі способів захисту.

Вважаємо, що в основу оцінки ефективності способу захисту права повинен бути покладений головний фактор – цілі звернення до суду або цілі захисту. Подаючи позов про відшкодування моральної шкоди в розмірі однієї гривні, позивач не переслідує мету отримати повне відшкодування заподіяної моральної шкоди, а вважає достатньою для себе сатисфакцією визнання факту її спричинення. Вочевидь, для такого позивача ціль захисту дещо інша, ніж у тих, хто намагається отримати повне відшкодування моральної шкоди у грошовому еквіваленті.

Крізь призму такого положення видаються дещо спірними окремі позиції Верховного Суду. За результатами розгляду справи № 916/3156/17 Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав, оскільки не приведе до реального

відновлення порушених прав позивача, адже нікчемний правочин є недійсним у силу закону. А за наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого або інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та в мотивувальній частині судового рішення із застосуванням відповідних положень норм матеріального права підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину [7].

Звісно, якщо недійсність правочину встановлена законом, то визнання недійсним такого правочину судом не вимагається, нікчемним правочин є в силу закону. Водночас і без наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину сторони можуть потребувати підтвердження недійсності (нікчемності) правочину.

З огляду на визначення способів захисту суб'єктивних цивільних прав як закріплених законом матеріально-правових заходів примусового характеру, за допомогою яких проводиться поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника, постає логічне, на нашу думку, питання про те, чи повинна враховуватися можливість виконання гіпотетичного рішення на користь позивача під час оцінки ефективності способу захисту.

Висновки. З огляду на викладене варто констатувати, що питання щодо розуміння та визначення критеріїв встановлення ефективності способів захисту прав є актуальним і досить спірним. На наше переконання, у разі врахування позиції Верховного Суду все-таки необхідно додати до критеріїв оцінки ефективності способів захисту прав правову ціль затребуваного способу захисту (заявленої вимоги). Недопустимою має вважатися відмова в позові лише тому, що вимога позивача щодо захисту його права є неефективною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 757/12726/18-ц від 15 травня 2019 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79988256> (дата звернення: 12.02.2020).
2. Сартаева Н.А. Эффективность законов: постановка проблемы. *Университетские ученые записки*. 2007. № 2(22). С. 51–54. URL: <http://univer.km.ua/visnyk/1284.pdf> (дата звернення: 13.02.2020).
3. Комбарова О.Л. О разграничении категорий «качество» и «эффективность» при осуществлении оценки законодательства и судебной деятельности. *Общество и право*. 2016. № 3. С. 13–19.
4. Рац О.М. Визначення сутності поняття «ефективність функціонування підприємства». *Економічний простір* : збірник наукових праць. Дніпропетровськ : ПДАБА, 2008. № 15. С. 275–285.
5. Ячменьова В.М., Височина М.В., Сулима О.Й. Ефективність управління діяльністю промислового підприємства та діагностика загроз : монографія. Сімферополь : ВД АРІАЛ, 2010. 472 с.
6. Батракова Т.І. Сутність поняття «економічна ефективність» діяльності підприємства в ринкових умовах. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1. С. 172–178.
7. Постанова Верховного Суду у справі № 916/3156/17 від 4 червня 2019 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82424016> (дата звернення: 15.02.2020).
8. Садикова Я.М., Ткаченко Є.Ю. До питання про визначення понять «спосіб захисту» та «предмет позову». *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доповідей V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18 листопада 2016 р. Харків : ХНУВС, 2016. С. 167–169.